

Пра ўстойлівасць тапаніміі

Не так даўно погляд на ўласныя геаграфічныя назвы як на самы ўстойлівы або адзін з самых устойлівых лексічных пластоў быў пануючым. Тапонімы разглядаліся і цаніліся перш за ўсё як помнікі сівой старажытнасці, як сведкі даўно мінулых часоў. Напрыклад, закарпацкі тапаніміст Я. Н. Стрыпскі пісаў: «Усе яны (назвы палёў, патокаў, гор, лясоў. — *Ю.К.*) зашсаны ў людской памяці і загрымаліся так, у нязменным выглядзе, аж да нашых дзён яшчэ з тых часоў, калі гэта сяло узнікла».¹ Падобныя думкі можна сустрэць і ў многіх іншых працах, якія маюць адносіны да тапанімікі.

Між тым гэты погляд, які наклаў адбітак на цэлы перыяд развіцця тапанімічнай навукі, калі яго адрасаваць «тапонімам наогул», не адпавядае сапраўднаму стану рэчаў. Аналіз функцыяніравання — жыцця і практычнага ўжывання ўласных геаграфічных назваў — выяўляе значную дынаміку гэтых назваў. Найбольш устойлівым гэты лексічны пласт лічыўся толькі да таго часу, пакуль аналізаваліся асобныя тапонімы. Калі ж разглядаць тапанімію ў цэлым, то ад яе ўстойлівасці не застаецца і следу. Мала знойдзецца лексічных груп, якія былі б такімі рухомымі, такімі няўстойлівымі, як пераважная большасць ўласных геаграфічных назваў. Гэта сцверджанне датычыцца перш за ўсё мікратапаніміі, але не толькі мікратапаніміі.

Каштоўнасць тапонімаў як гістарычных крыніц гэтым зусім не адмаўляецца. Асобныя тапонімы праносяцца народам праз тысячагоддзі. Гэта — найбольш ужывальныя, найбольш вядомыя тапонімы, таму яны першымі трапілі у кола навуковых інтарэсаў і здзівілі даследчыкаў сваёй ўстойлівасцю. Такая ўласцівасць адной групы

¹ Я. Н. Стрыпский. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси? Ужгород, 1924, стар. 3.

тапонімаў была затым механічна перанесена на ўсю тапанімію, якую характарызавалі перш за ўсё як устойлівую і маларухомую. Між тым гэта не адпавядае рэчаіснасці і перашкаджае правільнаму разуменню ўласцівасці ўласных геаграфічных назваў.

Вось чаму цяпер лічыцца правільным дыферэнцыраваны падыход да ацэнкі устойлівасці розных геаграфічных назваў. Характэрныя ў гэтых адносінах, напрыклад, тапанімічныя пошукі В. І. Георгіева, які выразна выявіў сувязь ўстойлівасці гідроніма з даўжынёй адпаведнай ракі.¹

Розную ступень захаванасці маюць не толькі назвы геаграфічных аб'ектаў, розных па сваёй велічыні. Важную ролю тут адыгрывае і тып аб'екта, г. зн. прыналежнасць ўласнай геаграфічнай назвы да таго або іншага тапанімічнага класа. Так, найбольш устойлівымі тапонімамі з'яўляюцца, як відаць, назвы вялікіх рэк і вялікіх гор; між тым назвы вялікіх краін нічуж не больш устойлівыя, чым назвы малых краін.

Адрозненні, якія абумоўліваюць неаднолькавую ўстойлівасць розных тапонімаў, у значнай меры залежаць ад уздзеяння двух фактараў.

Па-першае, самі геаграфічныя аб'екты не вечныя, і пры гэтым ступень устойлівасці іх розная. Знікаюць і ўзнікаюць паселішчы і дзяржавы. Змяняецца расліннае покрыва і водны рэжым тэрыторыі, у сувязі з чым адбываюцца зрухі, напрыклад, у суадносінах лугоў і лясоў, балот і прастораў, якія прыгодны для апрацоўкі. Істотныя і адносна хуткія змены адбываюцца сярод розных мікрааб'ектаў. Падобныя змены рэалій у цэлым маюць тэндэнцыю да ўзрастання, знаходзячыся ў прамой залежнасці ад ўзрастаючай магутнасці чалавека. Але адбываліся яны заўсёды — як па волі, так і незалежна ад волі людзей.

Гэтыя геаграфічныя працэсы з'яўляюцца важнейшай крыніцай шматлікіх тапанімічных працэсаў. Аднак тапанімія не заўсёды выступае толькі простым люстрам геаграфіі. Так, назва знікшага паселішча можа не знік-

¹ В. Георгіев. Българска етимология и ономастика. София, 1960, стар. 68 і наст., асабліва 71.

нуць разам з аб'ектам, а перайсці на другое паселішча або які-небудзь прыродны аб'ект. Горад Цецін, які існаваў некалі каля цяперашніх Чарнаўцоў, знік яшчэ ў XV ст., аднак гара, на якой гэты горад знаходзіўся, і цяпер называецца Цецін, Цеціно. Але, як правіла, з'яўленне новых геаграфічных аб'ектаў або змяненне фізічнай ці палітычнай сутнасці гэтых аб'ектаў вядзе да ўзнікнення новых ўласных геаграфічных назваў, да знікнення старых назваў. Гэта добра відаць на прыкладзе дзяржаў Афрыкі: дабіваючыся незалежнасці, былая калонія, цяпер незалежная дзяржава звычайна мяняе і сваю назву.

Па-другое, захаванасць назвы прапарцыянальна колькасці людзей, якія карыстаюцца гэтай назвай. Кожны тапонім мае сваю, большую або меншую сферу (тэрыторыю) ўжывання. Чым шырэйшая гэта сфера, чым большая колькасць людзей знае і ужывае гэты тапонім, тым больш ў яго шансаў захавацца нават пры істотных этнічных зменах на гэтай тэрыторыі. І, наадварот, чым меншая сфера ўжывання тапоніма, тым меншая ўстойлівасць ўласціва яму, тым лягчэй ён можа змяніцца або замяніцца другім тапонімам.

Адзначаныя фактары — устойлівасць геаграфічнага аб'екта і сфера ўжывання яго назвы — і вызначаюць, як здаецца, у найбольшай меры ступень захаванасці, ўстойлівасці ўласнай геаграфічнай назвы.

На ўстойлівасць уласнай геаграфічнай назвы ўплываюць і многія іншыя фактары: колькасць, тэмп і характар змен моў на гэтай тэрыторыі; прымальнасць старой назвы для новай тапанімічнай сістэмы, ў тым ліку фанетычная і граматычная прымальнасць назвы для мовы новага насельніцтва; ступень населенасці тэрыторыі і аселасці насельніцтва і г. д. Іменна дзякуючы дзеянню гэтых фактараў пры ідэнтычнасці сферы ўжывання і захаванасці геаграфічнага аб'екта назва ў адных выпадках можа захавацца, а ў іншых знікнуць. Аднак гэтыя фактары менш пастаянныя і ў цэлым менш істотныя, ў той час як захаванасць геаграфічнага аб'екта і сфера ўжывання яго назвы з'яўляюцца універсальнымі параметрамі ўстойлівасці тапонімаў. Абапіраючыся толькі на гэтыя два паказчыкі, можна прапана-

ваць прыблізнае размеркаванне ўласных геаграфічных назваў па ступені іх устойлівасці:

1) назвы ўстойлівых геаграфічных аб'ектаў, якія маюць вялікую сферу ўжывання, — вялікіх гор, рэк, азёр і пад.;

2) назвы ўстойлівых геаграфічных аб'ектаў, якія маюць малую сферу ўжывання, — малых рэк і азёр, узгоркаў, далін і пад.;

3) назвы менш устойлівых геаграфічных аб'ектаў, якія маюць вялікую сферу ўжывання, — паселішчаў, краін, тэрыторый;

4) назвы менш устойлівых геаграфічных аб'ектаў, якія маюць малую сферу ўжывання, — перш за ўсё мікратапонімы.

Такая групавая тапонімаў па іх ўстойлівасці адлюстроўвае хутчэй прынцып, а не фактычны стан класіфікацыі, бо і сфера ўжывання і ўстойлівасць геаграфічных аб'ектаў маюць мноства вымярэнняў, а не толькі два. Таму сапраўдная іерархія ўстойлівасці тапонімаў мае не чатыры ступені, а значна больш.

Выкладзеная тэарэтычная ацэнка ўстойлівасці ўласных геаграфічных назваў можа быць дапоўнена і правярана практычным вызначэннем гэтай устойлівасці. Для гэтага група тапонімаў, устойлівасць якіх падпадае ацэнцы, супастаўляецца з колькасцю замен або змяненняў, якія адбыліся ў ёй (групе): вызначаюцца адносіны замен (змяненняў) да агульнага ліку тапонімаў.

Прасочым метадыку вызначэння ўстойлівасці ўласных геаграфічных назваў на прыкладзе тапанімічных класаў назваў паселішчаў і назваў рэк Чарнавіцкай вобласці УССР. Аднаўнымі тут з'яўляюцца наступныя колькасныя паказчыкі. На Букавіне у межах цяперашняй Чарнавіцкай вобласці зафіксавана з улікам гістарычных дадзеных 1140 назваў паселішчаў, прычым яны абслугоўваюць 754 аб'екты. Такім чынам, у 386 выпадках адбылася замена або істотнае змяненне назвы паселішча. У букавінскай гідраніміі налічваецца 852 гідронімы, 765 рэк і, значыцца, 87 замен або змяненняў назвы. Адносіны колькасці змяненняў да агульнага ліку назваў для населеных пунктаў 0,34 (386: 1140), для рэк — 0,10 (87:852). Гэтыя лічбы вызначаюць ступень

змянення адпаведнага тапанімічнага класа і, такім чынам, характарызуе ўстойлівасць уваходзячых у яго ўласных геаграфічных назваў.

Аднак дакладней вызначаюць ступень зменнасці тапонімаў адносіны колькасці змен да агульнага ліку аб'ектаў, а не іх назваў, таму што агульны лік назваў уключае і старыя, якія выйшлі з ужывання, і новыя назвы, што ўжываюцца зараз. У гэтым выпадку для Букавіны ступень зменнасці назваў населеных пунктаў складае 0,51 і назваў рэк — 0,11. Гэтыя лічбы азначаюць, што на працягу даследаванага перыяду на Букавіне з кожных 100 населеных пунктаў змянілася назва 51 населената пункта (паселішча), а з кожных 100 рэк змянілася назва 11 рэк.

Але працягласць гістарычнага перыяду, які паддаецца даследаванню, мае значныя ваганні ў залежнасці ад тэрыторыі і вывучаемай тапанімічнай групы. Зручней вызначаць зменнасць назваў для якогасці пэўнага, пастаяннага адрэзка часу, напрыклад стагоддзя. У разглядаемым выпадку даследаваны перыяд роўны прыблізна шасці стагоддзям. Такім чынам, канчатковыя паказчыкі зменнасці назваў населеных пунктаў і рэк на Букавіне раўняюцца ў пераліку на адно стагоддзе адпаведна 0,085 і 0,018. Другімі словамі, за сто год з кожнай тысячы паселішчаў змяняюць свае назвы 85, рэк — 18.¹

Да гэтага варта дадаць, што знойдзеныя ступені зменнасці вызначаюць толькі ніжнюю мяжу зменнасці тапонімаў. За сто гадоў, ўласна, не менш 18 рэк з 1000 змяняюць сваю назву. На самай справе іх колькасць можа быць значна большай, таму што звычайна не ўсе змены фіксуюцца даследчыкам, не ўсе яны нават трапляюць у помнікі і, такім чынам, улічваюцца пры вызначэнні ступені зменнасці ўласных геаграфічных назваў.

¹ Падобным чынам можа быць вызначана ступень зменнасці не толькі тапанімічнага класа, але і кожнай другой сукупнасці тапонімаў.